# CONCESIUNILE – INSTRUMENT DE VALORIFICARE A DOMENIILOR STATULUI ÎN BASARABIA (1812-1863)

## CONCESSIONS – INSTRUMENT FOR VALUATION OF THE STATE'S DOMES IN BASSARABIA (1812-1863)

**CZU: 94(498.7)″1812/1863″** **https://doi.org/10.59295/spd2024u.03**

**Andrei EMILCIUC,**
ORCID: 0000-0003-0634-5002
e-mail: andrei.emilciuc@sti.usm.md
Institutul de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova

***Summary.*** *In this article we analyze the particularities of the capitalization of state domains in Bessarabia through the concession of potential sources of income to private entrepreneurs. Studying the archival documentary sources allowed us to conclude that the concessions represented for the Russian government the main tool for the valorization of its domains in Bessarabia from its annexation to the empire in 1812 and until the beginning of the 1860s. The active involvement of entrepreneurs in the economic organization of the province – by expanding the system of concessions, freed the Russian state from the burden of paying numerous new officials and guaranteed the receipt of expected revenues without any additional institutional expenses. The negative impact of concessions was their gradual monopolization by entrepreneurs from outside the province. As a result, entrepreneurs from Bessarabia were deprived of an important source of primary capital accumulation, while the province – of serious investments from the concessionaires.*

***Keywords:*** *Bessarabia, concession, state domains, investments, tax revenues*
***Cuvinte-cheie:*** *Basarabia, concesiune, domeniile statului, investiții, venituri fiscale*

## INTRODUCERE

Odată cu anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, conform Tratatului de Pace de la București din 16/28 mai 1812, autoritățile ruse au purces la identificarea surselor de completare a veniturilor imperiale. Organizarea și transferarea propriilor organe fiscale se putea efectua, însă, doar treptat. Guvernul de la Sankt Petersburg a trebuit să recurgă în consecință la un instrument fiscal bine cunoscut, atât în cuprinsul imperiului, cât și în teritoriul nou anexat, unde Poarta Otomană l-a folosit pe larg în raialele Hotin, Bender, Akkerman, Chilia, Ismail și Reni. Anume aceste teritorii aveau să devină și prima sursă de venit a statului rus în regiune. Pe de o parte, deoarece teritoriile fostelor raiale otomane au fost trecute în proprietatea sa, iar pe de altă parte, deoarece restul regiunii a primit o vacanță fiscală până în 1817, pentru a-și putea redresa situația materială, greu afectată de Războiul ruso-turc din 1806-1812. În această ordine de idei, în acest articol ne propunem să analizăm particularitățile de valorificarea a domeniilor statului în Basarabia prin concesionarea potențialelor surse de venituri unor antreprenori privați.

## MATERIALE ȘI METODE

Cercetarea noastră are la bază studierea critică a surselor inedite de arhivă, din fondurile Agenției Naționale a Arhivelor. Studierea corespondenței de serviciu a organelor regionale de administrație din Basarabia, care include diverse rapoarte și dispoziții, coroborat cu actele legislative publicate în Colecția Completă de Legi ale Imperiului Rus, permit o mai bună înțelegere a politicilor guvernului rus în Basarabia. Pentru analiza documentelor am apelat la metoda analitică și cea a sistematizării, iar pentru stabilirea legăturilor dintre evenimente, fenomene și procesele am recurs la metoda istorică, comparativă, cronologică, a inducției și deducției. La elaborarea studiului nostru am apelat și la lucrările istoricilor M. Muntean [1] și V. Tomuleț [2], care au atins tangențial subiectul.

## REZULTATE ȘI DISCUȚII

Guvernul rus a început să apeleze la concesionarea potențialelor surse de venit în spațiul pruto-nistrean încă în faza inițială a războiului ruso-otoman din 1806-1812, când zona de sud a acestui teritoriu a fost declarată domeniu al statului rus. După încheierea războiului practica a continuat. Astfel, prin contractul încheiat în cadrul Serviciului Principal al Armatei de la Dunăre, concesiunea comercializării rachiului, holercii, berii și miedului în cetățile Akkerman, Bender, Chilia și Ismail, între 9 iunie 1812 – 9 iunie 1813, a fost câștigată prin licitație de către nobilul Iacob Dzeniţki împreună cu asociata sa, negustoreasa din Kameneț-Podolsk, Maria Bernștein. Aceștia, însă, au renunțat la concesiune înainte de termenul fixat în contract. La 9 decembrie 1812 concesiunea i-a fost acordată boierului Gheorghe Cazimir, care, până la expirarea termenului, urma să respecte condițiile contractului întrerupt de către concesionarii precedenți, punând drept gaj moșiile sale Vadul-lui-Vodă și Malu-Tohatin din ținutul Orhei. La 5 iunie 1813 guvernatorul I. Harting a acceptat să-i fie lăsată în continuare această concesiune lui Gh. Cazimir, până în iunie 1814. Venitul din vânzarea rachiului, holercii, vinului, berii și miedului în cetatea Hotin și suburbia acesteia, și a vinului în cetățile Bender, Chilia și Ismail pentru un termen de un an, de la 10 februarie 1813, a fost dată în concesiune banului Iordache Millo și negustorului din Sankt Petersburg Vasile Kuhnov. Perceperea *vădrăritului*, adică dării plătite pe vadra de vin, în urma licitației i-a revenit, cu începere de la 13 septembrie 1813, vameșului Mihail Cațica [3, p. 103-104].

Pe lângă vânzarea băuturilor alcoolice, guvernul rus a adăugat rapid la pachetul de concesiuni și alte surse de venituri pe domeniile sale, precum extragerea sării, pescuitul, arenda pământului, dar și perceperea impozitelor și a vămii. Astfel, negustorul din Odesa Dubrovin a obținut în concesiune perceperea taxei *cantargi și vatagi de arabagi* în anul 1813. Concesiunea *desetinei*, adică perceperea taxelor pe albine și porcine, a fost acordată lui Pavel Macaresco, contra sumei de 69.200 lei în 1815 și 80.100 lei în 1816 [4, f. 28]. După ce pescuitul pe brațul Chilia și până la Limanul Nistrului a fost dat în concesiune la începutul anului 1812, în luna august 1812 ciuma a cuprins orașul-port

Odesa și s-a răspândit rapid în restul Novorosiei, iar guvernatorul Scarlat Sturdza a dat ordin la 20 octombrie 1812 ca bărcile pescărești de-a lungul Dunării și Nistrului să fie trase la mal și sigilate. Abia către luna august 1814 epidemia de ciumă din Novorosia a fost eradicată, însă pescuitul a fost reluat doar pe Nistru, pe brațul Chilia interdicțiile fiind menținute pentru a contracara exodul populației peste Dunăre [5, f. 158, 210-218]. Pe de altă parte, extragerea sării a continuat să fie concesionată doar până în anul 1818, când statul a preluat în propriile mâini gestionarea lacurilor sărate din Bugeac, acordând industriașilor patente contra unor taxe fixe, achitate direct vistieriei [6, p. 300].

La începutul anului 1818 guvernul rus a extins respectivul sistem de concesiuni și în orașul Chișinău, pe care l-a răscumpărat pentru a-l declara centru administrativ al Basarabiei. Taxele impuse la Chișinău, au fost restabilite după vechea tradiție moldovenească, fiind date în concesiune pentru anul 1818, după cum urmează: 1) *magalitul* – evreilor I. Mordcovici și M. Haimovici, pentru 200 de taleri olandezi; 2) *mortasipia* și *lemnăria* – locuitorilor din Chișinău Hadji Ion Harabadji și Dimitrie Cantarji, pentru 275 de taleri olandezi; 3) *cotul* (mărime pentru măsurarea vaselor cu băuturi tari) – locuitorului orașului Chișinău Iankel Bolșol, pentru 16,65 lei; 4) *cantarul* (la vânzarea oricărui produs la piață) – locuitorilor orașului Chișinău Kalust Bogdasarov, I. Diordiev și Dm. Cantarji pentru 4.000 de taleri olandezi; 6) *vecselăria* (sau schimbul banilor în orice monedă) – lui Kalust Bogdasarov pentru 120 de taleri olandezi [7, f. 209-211]. În anul 1819 *runștucul* sau *cotul*, arșinul, *mortasipia* și *magalitul* au fost date în Chișinău în concesiune negustorului din Odesa Vasile Ciaplâghin, iar în 1820 – negustorului Gadji Ivan Gavrilovici, contra sumei de 6.500 ruble [8, f. 7]. Pe lângă acestea, Guvernul Regional a acceptat drept sursă de venituri și taxa pentru dreptul de comercializare a lumânărilor în orașul Chișinău. Această taxă a fost dată la fel în concesiune pentru o perioadă de un an, între 25 septembrie 1819 și 25 septembrie 1820, negustorului Constantin Mihailov, contra sumei de 3.000 de lei [9, f. 7, 22].

În alte orașe de stat, veniturile statului erau completate și din alte surse. Spre exemplu în orașul Bender, o sursă a veniturilor era concesionarea vadului de la Parcani [10, f. 1-2]. O astfel de sursă de venit exista și la Akkerman [11, f. 1-2]. Dar, deoarece administrațiile orășenești aveau în grijă obținerea unei sume cât mai mari în cadrul licitațiilor, nu întotdeauna concesionarii erau persoane oneste, iar în acest caz intervenea administrația regională, care anula concesiunea. Spre exemplu, în anul 1818 velcăpitanul Hr. Ciogla, care deținea în concesiune vadul de la Bender (Parcani), a fost învinuit de faptul că la 20 august 1818 a lăsat bacul fără atenție și, fiind pus oficial sub acuzare, Consiliul Suprem al Basarabiei i-a reziliat la 19 ianuarie 1819 contractul de concesiune [12, f. 6-10].

Apelarea la concesiuni în practica fiscală impunea o strictă supraveghere a fenomenului datoriilor, pentru ca acesta să nu capete proporții din cauza unor antreprenori mai puțin onești. De altfel, problema sustragerii concesionarilor de la plata sumelor contractuale în favoarea vistierii nu a fost una de neglijat în Basarabia. Legislația rusă prevedea reguli stricte pentru prevenirea unor situații de acest gen. Astfel, Legea din 8

decembrie 1776 stipula două modalități de garanție a onestității contractantului. În primul caz, concesionarii urmau să prezinte în cadrul licitațiilor certificate despre valoarea proprietăților lor imobiliare, care urma să depășească suma contractului, iar în caz de incapacitate de plată, acestea erau scoase la vânzare, pentru recuperarea datoriei. A doua opțiune era ca contractantul să prezinte în cadrul licitațiilor garanții nominale de credit din partea unor persoane de încredere. Rău-platnicii erau supuși unei penalități lunare de 0,5%, iar dacă o făceau din rea-voință – erau lipsiți pe viitor de dreptul de a participa la licitații [13, №14544, p. 467-469]. Funcționarii erau îndemnați să purceadă la recuperarea datoriilor imediat ce suma restantă depășea valoarea gajului [14, №19297, p. 54-55]. Totuși, datoriile la acest capitol au continuat să se acumuleze, fiind necesară instituirea, prin rescriptul din 25 mai 1815, a unui Comitet special pentru examinarea datoriilor rezultate din concesiuni [15, №26340, p. 1027]. Ca urmare a propunerilor formulate de acest comitet, prin decretul Senatului din 14 martie 1816 au fost introduse reguli stricte de percepere a datoriilor, care urmau a înlătura întârzierile cauzate de respectarea procedurilor birocratice [15, №26195, p. 551]. De asemenea, în vederea prevenirii cazurilor de incapacitate de plată, prin Regulamentul Ghildelor din 14 noiembrie 1824 au fost introduse limite pentru cuantumul concesiunilor: pentru negustorii de ghilda a II-a – până la 50.000 ruble asignate, pentru cei de ghilda a III-a – până la 20.000 ruble asignate, iar pentru târgoveți – până la 4.000 ruble asignate [16, №30115, p. 590-591, 598].

În Basarabia, toate aceste precauții gândite de legiuitorul rus s-au dovedit a fi viabile doar în cazul antreprenorilor autohtoni, administrația provincială reușind în mare măsură în privința acestora aplicarea măsurilor legale prevăzute pentru recuperarea datoriilor. În cazul concesionarilor din alte regiuni ale imperiului, aceste pârghii s-au dovedit a fi iluzorii, în virtutea lipsei de autoritate a administrației provinciale în afara hotarelor Basarabiei. Nerespectarea termenilor contractuali de către concesionarii din afara Basarabiei a constituit astfel o primă sursă de acumulare a datoriilor la capitolul veniturilor de stat în dreptul provinciei. Printre restanțieri figurau reprezentanți ai diferitelor categorii sociale: funcționari, moșieri/boieri, nobili, militari în rezervă, dar și negustori. Problema datoriilor în cauză a fost pusă frontal, însă, abia după adoptarea la 29 aprilie 1818 a *Regulamentului de organizare administrativă a Basarabiei*, care prevedea reguli mult mai stricte în privința condițiilor de dare în concesiune a veniturilor și monopolurilor statului în provincie, față de restul imperiului [17, №27357, p. 239-240]. După cum aprecia însuși general-locotenentul A.N. Bahmetev, către 1818 s-a format o „datorie imensă" pentru luarea diferitelor concesiuni în provincie. Ca urmare, la 11 iulie 1818, acesta a dispus guvernului regional să purceadă la recuperarea restanțelor din contul gajurilor sau a garanților concesionarilor rău-platnici. Deja peste un an Consiliul Suprem se arăta mulțumit de reușitele guvernului regional pentru recuperarea datoriilor, calificând restanțele rămase drept „nesemnificative" [18, f. 25-29].

*Regulamentul privind administrarea Basarabiei* din 29 februarie 1828 a introdus în regiune modelul rusesc al Administrațiilor Financiare, instituții care au preluat în în-

tregime atribuțiile de colectare a veniturilor de ordin fiscal. Ca urmare, în perioada de după 1830, singurele venituri care au continuat a fi concesionate erau pentru dreptul de producere și vânzare a băuturilor alcoolice, pescuit, tăierea lemnului și pentru arendarea pământurilor pe domeniile statului.

În legătură cu preconizata transferare a cordonului sanitar-vamal de la Nistru pe Prut și Dunăre, prin rescriptul din 29 aprilie 1830 și cel din 29 iunie 1830 Nicolae I a impus concesionarii vânzării băuturilor tari în Basarabia să-i achite taxele stabilite concesionarului vânzării băuturilor alcoolice în Novorosia, percepute atât de la băuturile tari de import, cât și de la cele produse în Basarabia, sau de la exportul acestora din urmă peste Nistru [19, №3629, p. 368, №3763, p. 685-686]. Următorul pas al autorităților imperiale a fost concesionarea în provincie a vânzării băuturilor tari în localitățile de stat conform rigorilor și procedurilor imperiale.

Prima licitație de dare în concesiune a dreptului de vânzare a băuturilor spirtoase în localitățile de stat din Basarabia, pentru perioada 1 ianuarie 1831 – 1 ianuarie 1835, a fost organizată în iunie 1830. Anunțul fixa următoarele locuri de concesionare a veniturilor pentru vânzarea băuturilor tari: 1) orașul Chișinău, cu tot pământul orășenesc și două verste în afara lui, inclusiv moșia Visterniceni, care aparținea unui proprietar privat, și alte pământuri asemănătoare, dar și satul Buiucani din proprietatea statului, chiar dacă se afla la mai mult de cele două verste prevăzute; 2) cetatea și târgul Hotin, cu perimetrul de două verste în jurul acestora; 3) cetatea și orașul Bender, cu perimetrul de două verste în jurul acestora, precum și toate localitățile de stat din acest județ, cu excepția celor vândute persoanelor private sau alocate coloniilor bulgare, nemțești și celorlalte; 4) cetatea Akkerman și orașul Chilia; 5) cetatea Ismail cu orașul Tucicov, precum și orașul Reni, cu perimetrul de două verste din jurul acestora, dar și toate localitățile de stat din județele Akkerman și Ismail; 6) pe pământurile a 17 colonii nemțești din județele Akkerman și Bender, cărora le-a expirat privilegiul acordat de stat. În toate aceste localități vânzarea băuturilor spirtoase era dată în concesiune în baza condițiilor prevăzute pentru guberniile Malorosiei și cele șapte gubernii de vest [20, p. 28-29].

Înglobarea definitivă a provinciei în acest sistem are loc odată cu aprobarea la 21 iunie 1834 de către Senatul de la Sankt Petersburg a condițiilor de concesionare pentru anii 1835-1838 a producției și asigurării angro cu băuturi alcoolice în guberniile Novorosiei și în Basarabia. Aceste condiții prevedeau ca moșierii din Basarabia, spre deosebire de cei din Novorosia, să nu fie taxați pentru producerea și comercializarea angro a băuturilor alcoolice pe moșiile proprii [21, №7208, p. 571]. Totuși, licitarea la pachet cu guberniile Novorosiei a determinat preluarea concesiunilor de către antreprenori din afara provinciei. Ca urmare, în scurt timp, aceștia vor ataca privilegiile largi ale nobilimii locale din domeniul dat, fapt care și-a găsit reflectare în regulamentele ulterioare de concesionare: cel din 22 aprilie 1837, pentru anii 1839-1842, cel din 16 iunie 1842, pentru anii 1843-1846, cel din 11 martie 1846 pentru anii 1847-1848, cel din 23 aprilie 1848 pentru anii 1849-1850, cel din 6 aprilie 1850, pentru anii 1851-1854 și cel din 2 aprilie 1854 pentru anii 1855-1858. Dezicerea definitivă de sistemul de concesiune avea

să survină în Imperiul Rus abia la 1 ianuarie 1863, în conformitate cu Regulamentul din 4 iulie 1861, privitor la instituirea unei accize unice de stat la producerea băuturilor alcoolice. Perceperea și controlul achitării accizei a trecut în atribuția unei instituții de stat special create [6, p. 356].

În ceea ce privește pescuitul, concesiunea acestuia era împărțită în șapte sectoare, licitate separat, de la Reni și până la limanul Nistrului. Concesionarii primeau dreptul de a percepe de la pescari zeciuiala, care se ridica până la $^{1}/_{8}$ din pescuit. Începând cu 1 iulie 1836, odată cu transferarea cordonului sanitar de pe brațul Chilia pe brațul Sulina, pescuitul pe Dunăre a inclus și insulele Ceatal și Letea. Acesta, la fel, a început a fi dat în concesiune. Primul concesionar l-a reprezentat negustorul evreu de ghilda a treia din Chilia Moișa Harlamb, care a oferit pentru dreptul de a pescui până la 1 ianuarie 1839 suma de 2.814 ruble asignate anual [22, p. 299]. Revărsarea Dunării și mutarea temporară a cordonului sanitar înapoi pe brațul Chilia aveau să lase insulele Letea și Ceatal neconcesionate în anul 1839. Autoritățile au respins propunerea aceluiași Moișa Haralamb de a concesiona pescuitul pe aceste insule contra sumei de 1.200 ruble asignate anual, deoarece suma era mai mică decât în contractul anterior. În lipsa altor propuneri, autoritățile au luat insulele sub administrare proprie, iar venitul obținut s-a ridicat în final la doar 382 ruble asignate, mai puțin de ¼ din veniturile care ar fi putut fi obținute din darea în concesiune [23, f. 191-192]. Acest caz este foarte relevant în privința capacităților statului rus de gestionare a acestor surse de venituri.

Începând cu 1841 condițiile de concesiune în Delta Dunării, cu excepția insulei Sf. Gheorghe, au fost schimbate radical. Zeciuiala a fost fixată la $^{1}/_{3}$ din întreg pescuitul, iar restul peștelui urma a fi vândut concesionarului la un preț stabilit de acesta, care, potrivit pescarilor din Vâlcov, era de patru ori mai mic decât acel de pe piață. Condițiile respective au fost impuse în contractul de concesiune de către negustorul de ghilda doua din orașul Surazh Nikolai Șirokov, care a câștigat mai întâi licitația pentru pescuitul pe brațul Chilia pentru următorii 6 ani, oferind 4.342 ruble argint, iar de la 10 martie 1842 – și pe insulele Ceatal și Letea, contra 2.503 ruble argint anual [24, f. 137-139]. La modul practic acest lucru însemna că pescarii trebuiau să devină lucrători ai concesionarului, aceștia fiind obligați să pescuiască pe tot parcursul anului, cu excepția perioadei în care Dunărea era acoperită cu gheață. Este adevărat că contractele ulterioare de concesiune a pescuitului nu au mai fost așa de împovărătoare și restrictive. Odată cu pierderea gurilor Dunării, în conformitate cu Tratatul de Pace de la Paris din 30 martie 1856, veniturile respective au încetat a mai fi concesionate. Doar pescuitul în Limanul Șabolat și Limanul Nistrului a continuat să fie concesionat și în anii 1860 [22, p. 248].

Până la izbucnirea Războiului Crimeii, Insulele Ceatal și Letea erau concesionate și pentru tăierea lemnului, în timp ce pe restul domeniilor statului din Basarabia, guvernul rus impusese restricții la tăierea arborilor, care au fost menținute până la 1 septembrie 1861. Acest lucru a dus la defrișarea masivă a insulelor respective, afectând grav ecosistemul din Delta Dunării [6, p. 488].

## CONCLUZII

Studierea surselor documentare ne permite să concluzionăm că concesiunile au reprezentat pentru guvernul rus principalul instrument de valorificarea a domeniilor sale din Basarabia în perioada de la anexarea regiunii la imperiu în 1812 și până la începutul anilor 1860. Implicarea activă a antreprenorilor în orânduirea economică a provinciei nou-anexate, prin extinderea sistemului de concesiuni, elibera statul de povara salarizării a numeroși noi funcționari și îi garanta obținerea veniturilor scontate fără careva cheltuieli instituționale suplimentare. Concesiunile reprezentau, de altfel, un instrument fiscal optim perioadei de trecere de la medieval la modern. Impactul negativ al concesiunilor în cazul Basarabiei l-a reprezentat monopolizarea treptată a acestora de către antreprenorii din afara provinciei. În consecință, antreprenorii autohtoni au fost lipsiți de o sursă importantă de acumulare primară de capital, iar provincia – de investiții din partea concesionarilor.

## REFERINȚE

1. МУНТЯН М., Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. În: *Ученые записки Кишиневского Госуниверситета*, Кишинев, 1971, т.117 (истор.), с. 3-385.
2. TOMULEȚ V., *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (instituţii, regulamente, termeni)*, Chişinău , 2012; ediţia a II-a: Chişinău: Lexon-Prim, 2014. 672 p. ISBN 978-9975-4055-5-3.
3. POȘTARENCU D., *Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus*, Chişinău , 2006, 304 p. ISBN 978-9975-69-048-5
4. НАККО А., *Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношениях*, Кишинев, 1879. 270 f. (manuscris din Biblioteca Universității Naționale I. Mecinikov din Odesa, Ucraina)
5. Fondul Arhivistic Guvernamental al Agenției Naționale a Arhivelor (în continuare FAGANA), F. 2, inv. 1, d. 46.
6. EMILCIUC, A. Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii ‘60 ai sec. al XIX-lea), Chișinău: Lexon-Prim, 2021. 756 p. ISBN 978-9975-3291-7-0.
7. FAGANA, F. 5, inv. 1, d. 23.
8. FAGANA, F. 75, inv. 1, d. 55.
9. FAGANA, F. 75, inv. 1, d. 53.
10. FAGANA, F. 3, inv. 1, d. 326.
11. FAGANA, F. 3., inv. 1, d. 965.
12. FAGANA, F. 3, inv. 4, d. 66.
13. Полное собрание законов Российской империи (în continuare ПСЗРИ), собр. I, т. XX, 1775-1780, СПб., 1830.

14. ПСЗРИ, собр. I, т. XXVI, 1800-1801, СПб., 1830.
15. ПСЗРИ, собр. I, т. XXXIII, 1815-1816, СПб., 1830.
16. ПСЗРИ, собр. I, т. XXXIX, 1824, СПб., 1830.
17. ПСЗРИ, собр. 1, т. XXXV, 1818, СПб., 1830.
18. FAGANA, F. 3, inv. 1, d. 59.
19. *ПСЗРИ*, собр. 2, том V, 1830, СПб., 1831, отд. 1, №3629, с. 368.
20. *Вторичные публикации к Сенатским обьявлениям*, №16, СПб., 25 февраля 1830.
21. *ПСЗРИ*, собр. 2, том IX, 1834, отд. 1, СПб., 1835.
22. *Исследования о состоянии рыболовства в России*, том VIII, Описание рыболовства на Черном и Азовском Морях, СПб, 1871. 316 с.
23. FAGANA, F. 2, inv. 1, d. 2897, f. 191–192.
24. FAGANA, F. 2, inv. 1, d. 3534, f. 137–139.

*NOTĂ.* Articol elaborat în cadrul proiectului instituțional ,,*Coordonatele modernizării social economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)”.* Codul: 010401